

DUES MAREDEDÉUS PROTOGÒTIQUES DE LA PROVÍNCIA DE GIRONA CREADES PER AL CULTE PARTICULAR AMB SUBSTRAT ARTÍSTIC DE TRAVERTÍ

JOAN UBACH TRULLÁS

Llicenciat amb grau en ciències geològiques i antiquari. Maria Ubach Antigüedades, C/ de la Palla, 10A bis, 08002 Barcelona, www.mariaubach.com, jubach@mariaubach.com i jubachanticuario@gmail.com

I CATERINA BOLET TARADELL

Llicenciada en belles arts i restauradora. Estudi d'Art, C/ Saragossa, 116, local, 08006 Barcelona, mcbolet@wanadoo.es.

Resum

Aquest estudi surt a la llum gràcies a la troballa de dues diminutes marededéus dempeus en pedra de travertí. Van anar a parar a les mans dels signants d'aquest informe mitjançant dos propietaris diferents i tan sols en vint-i-quatre hores de diferència. Són escultures poc freqüents, i més encara a la província de Girona, on només se n'ha trobat una de citada i ben estudiada a la bibliografia, la marededéu de Sant Romà de Miànigues, avui dipositada al MACB. Les marededéus objecte de l'estudi no són d'església, sinó que van ser creades per al culte particular, com per exemple a les cases pairals. L'article descriu on es van trobar les imatges, la indumentària i la naturalesa i estructura del substrat artístic.

Paraules clau

Girona, marededéus, protogòtiques, travertí, cases pairals.

Abstract

This study appears thanks to the discovery two Proto Gothic tiny stone virgins of travertine. These ended up in the hands of the signatories of this report, by two different owners and only in twenty-four hours. Sculptures not many frequent and even more rare in the Girona province (Spain), where we only found mentioned and well studied in the bibliography, the 'marededéu de Sant Romà de Miànigues' today deposited in MACB. The studied virgins aren't from church. They were created for particular used in the Girona country houses. The article describes where the images appeared and the nature of the artistic substrate.

Keywords

Girona, virgins, Proto Gothic, travertine, country houses.

1. INTRODUCCIÓ

Els autors han estudiat dues petites marededéus en pedra: la de Sant Dalmai (figura 1 i 2a) i una marededéu dempeus amb el Nen (figura 3 i 4). Totes dues es comparen amb la marededéu de Miànigues, registrada amb el núm. 79 del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles (figura 7 i part de la 8).

Les imatges de pedra que han arribat als nostres dies ho han fet, sobretot, per tres motius. Primer: perquè la degradació del material ha estat baixa; segon: per les diverses incursions que hi ha hagut al nostre país; i tercer: per les tendències artístiques de cada moment que poden acabar amb la destrucció i/o l'oblit de les imatges.

La part nord de Catalunya va ser envaïda unes quantes vegades, i el fet que podria haver afectat més la imatgeria és l'heretgia albigea o càtara. Atès que n'era prohibida la devoció, moltes imatges van ser soterrades, col·locades al fons dels pous i, en alguns casos, emparedades, que, tal com es veurà, és el cas de la primera marededéu.

Figura 1: marededéu de Sant Dalmai segle XIII-XIV, que podria haver format part d'un calvari. Material: travertí. Altura: 18,7 cm. Procedència de la marededéu: voltants de Sant Dalmai (terme municipal de Vilobí d'Onyar, comarca de la Selva –Girona–). Procedència del material: travertins de la comarca del Pla de l'Estany.

Durant molt de temps, la imatgeria romànica va estar molt mal considerada; així, per exemple, de l'època barroca s'han trobat documents en què les escultures es consideraven "indecents" i havien de ser cremades o soterrades. La darrera etapa de destrucció, i també d'amagament, va tenir lloc en la Guerra Civil espanyola (1936-1939), cas que queda de manifest també en la primera imatge.

En el present exemple, en què les imatges són d'un tipus de roca calcària i la mida és molt reduïda, es podria pensar en un cas a part. És evident que eren més fàcils d'amagar i gairebé no haurien d'haver desaparegut. De moment, no hi ha cap fórmula per saber si el que es proposa en el paràgraf següent és encertat o si la realitat era que mai van existir gaires imatges d'aquest tipus. Queda, per tant, una incògnita per a la qual proposarem una explicació.

Si la majoria de les imatges van ser elaborades en substrats de roques iguals o similars¹ als de les dues marededéus que es documenten en aquest informe, hi ha una altra possibilitat que fins avui no s'havia previst. Una part d'aquests tipus d'imatges van ser oblidades perquè no se sabia ben bé què eren o, també, per la por de ser confoses amb escultures de fora d'època en pedra artificial realitzades en motllo i, per tant, d'un valor econòmic baix.

2. ON ES VA TROBAR LA MAREDEDÉU DEMPEUS DE SANT DALMAI?

Una senyora que avui té 93 anys, quan en tenia 14 o 15 treballava en una casa pairal propera a l'actual aeroport de Cassà de la Selva. La casa pairal estava situada al barri de Sant Dalmai, que pertany a Vilobí d'Onyar. Durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939) hi va haver bombardejos que van afectar la casa pairal i, en part, la van destruir. Va ser llavors quan va aparèixer emparedada la marededéu en qüestió. Atès que els propietaris no tenien diners per pagar la mainadera, li van donar la imatge. Aquesta senyora, que avui té 93 anys, va regalar la marededéu, fa molts anys, a la seva néta. Aquesta noia, doncs, es va convertir en la seva propietària, i el dia 10 de gener del 2013 la va deixar a un dels signants d'aquest dossier per tal d'estudiar-la.

El dia 26 de gener del 2013 es va fer una visita en persona a l'església de Sant Dalmai i a l'ermita de Sant Llop, també afectada pels bombardejos de la Guerra Civil, per buscar alguna cosa que pogués donar pistes. Per entrar-hi s'ha d'anar davant de l'església, a Can Sabater, i demanar-ne la clau al Sr. Pere. Un cop dins, però, t'adones

¹ Com, sobretot, determinades roques sedimentàries com ara travertins, arcoses i/o calcarenites que a ull nu poden ser confoses entre si i/o amb pedres artificials.

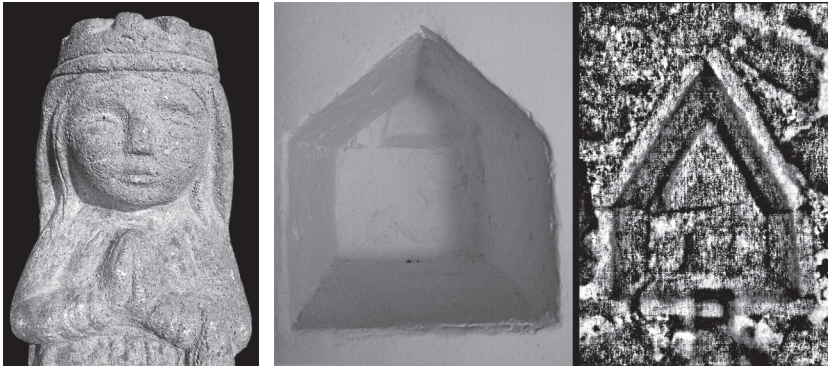

Figura 2a: cinyell o doble cinyell que s'amaga sota les mans.

Figura 2b: dues fornícules d'una casa pairal de Parlavà (Girona). Mides: 20 cm × 22 cm × 30 cm (esquerra) i 30 cm × 35 cm × 35 cm (dreta).

que no valia la pena haver-hi anat, ja que no conserva gairebé res de l'època, només alguna peça sense importància. La veritat, però, és que no tenia gaire lògica que una escultura tan petita fos d'església. En canvi, caldria pensar que aquests tipus d'imatges podrien haver estat ubicades dins les fornícules de les masies catalanes (figura 2b).

2.1. Descripció i indumentària de la marededéu de Sant Dalmai

La marededéu que procedeix de l'entorn de Sant Dalmai no era d'església, formava part, probablement, d'un calvari creat per al culte particular. La característica que més hi fa pensar són les seves mides tan reduïdes: 18,7 cm (altura) × 7 cm (amplada) × 5 cm (fons). Com que no és una marededéu estilitzada i expressiva, no es pot situar en el segle XV, sinó com una marededéu protogòtica, de finals del segle XIII o de la primera meitat del XIV.

La Mare de Déu duu una corona amb merlets i, a sota, se li veu un vel gruixut que en part vola sobre els cabells. L'ondulació dels cabells només es veu en una petita àrea triangular de 7 × 7 mm, que es mostra a la figura 2. Porta una túnica d'escot rodó amb un galó en relleu de secció circular. Del galó neixen petites tavelletes de caient vertical. La túnica va cenyida al cos mitjançant un cinyell o un doble cinyell que es deixa veure per sota de les mans (figura 2a). Al damunt s'hi pot apreciar un mantell que deixa veure la túnica fins no més enllà del començament de les extremitats inferiors. A l'encreuament dels dos tipus de vestits, canvien de direcció les arrugues o plects. Els de la túnica són verticals i arrodonits, però perpendiculars als primers, a la

part central del cos de la marededéu. A la part més baixa de l'escultura i al damunt del petit pedestal, s'observen les sabates, acabades en punxa moderada, on l'obertura és més gran cap a l'espectador.

3. COM I QUAN ES VA TROBAR LA MAREDEDÉU DEMPEUS AMB EL NEN?

El dia 10 de gener del 2013, un dels signants d'aquest treball va rebre la marededéu de Sant Dalmai per ser classificada. Després del primer cop d'ull, va pensar que no es tractava d'un motllo, sinó d'un gres força atípic. Més atípica era la mida de la marededéu i, encara més, l'estat de conservació. Tot seguit, va fer unes fotografies i les va enviar per *e-mail* a una amiga llicenciada en belles arts i restauradora de tercera generació. Aquesta persona li va contestar amb la fotografia d'una altra marededéu encara més petita, de pedra i que, a més a més, estava esculpida amb el mateix material. Ella li va explicar que l'escultura formava part de les restes dels objectes artístics que van quedar al taller de restauració del seu avi i que mai l'havia pogut classificar. En definitiva, l'endemà tenia a les mans dues escultures que no arribaven a fer un pam, realitzades amb el mateix material. Va ser llavors quan els dos signants d'aquest article van decidir unir coneixements per fer aquesta publicació.

3.1. Descripció i indumentària de la marededéu dempeus amb el Nen

La marededéu dempeus amb el Nen mostra la mà dreta oberta amb els dits junts mirant cap amunt i està encarada frontalment cap al públic (figures 3 i 4). Les dimensions de l'escultura són: 15,6 cm (altura) × 5 cm (amplada) × 3,7 cm (fons). Ateses les seves característiques estilístiques, s'ha de considerar també com una marededéu protogòtica (segle XIV) per al culte particular, i en aquest cas és una marededéu amb el Nen. Aquesta marededéu tan menuda fins i tot fa pensar en la possibilitat (encara que llunyana) que fos una imatge de pessebre, cosa improbable atès que aquestes representacions van començar a Itàlia a finals del primer quart del segle XIII amb Francesc d'Assís i no van arribar al nostre país fins a principis del Barroc.

Fent una comparació, es podria afegir que la del calvari és més fina, encara que els plecs de la roba més arrodonits indiquen que és més antiga que la del Nen. La que porta el Nen és més popular. Per exemple, les arrugues de la roba estan encartonades, i la Mare de Déu té unes mans grosses que fan pensar en les figures del frontal de Taüll. En canvi, tot li deu venir heretat de l'artista popular que la va esculpir. El fet que la marededéu amb el Nen estigui menys ben feta no té res a veure amb la seva riquesa; cal tenir en compte que amb la iconografia passa a l'inrevés.

Figura 3: marededéu amb el Nen (segle XIV). Material: travertí. Altura: 15,6 cm. Procedència de la marededéu: Pla de l'Estany o alguna altra comarca gironina propera. Procedència del material: Pla de l'Estany.

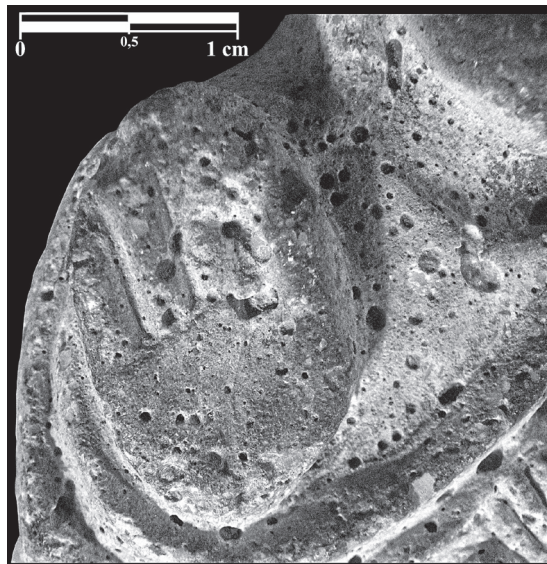

Figura 4: primer pla de la mà dreta de la marededéu.

La Mare de Déu porta un vel que queda cobert pel gruixut vel mantell de forma arnyonada que li cobreix el cap i dóna la volta per sota la mà dreta. Per sobre de la túnica i sota el vel mantell, hi ha un mantell que arriba una mica més avall dels genolls. El Nen també porta un mantell i, tant l'un com l'altre, dibuixen plecs que deriven en forma de V (no d'U). Ja a baix del cos escultòric, hi trobem les sabates en punxa moderada que s'obren mirant al fidel.

4. PER QUÈ S'HA HAGUT D'ESTUDIAR EL SUBSTRAT AMB TANTA CURA I QUINS ENTREBANCS S'HAN TROBAT?

En veure aquestes marededéus, qualsevol persona pot pensar en motllos de pedra artificial a la cera perduda. Pel pes que tenen les imatges no, però sí, per exemple, pels forats que es veuen a la part exterior,² tant per la quantitat com per la forma més o menys arrodonida o arnyonada. En canvi, a ull nu o amb lupa, la forma dels cristalls blanquinosos (≤ 2 mm) que s'observen surant entre el ciment i la matriu tenen formes geomètriques anguloses força regulars que els allunyen de la possibilitat de ser produïts per una màquina matxucadora. Si fossin pedres artificials, els plans d'estratificació serien corbats. Són produïts pel remenament dels materials artificials i fets amb la intenció d'enganyar i/o per la pressió donada al morter en injectar-lo dins del motllo. Atès que la intenció és no malmetre la mostra, es pot pensar que si no és una pedra artificial ha de ser un tipus de gres que s'anomena arcosa i que és típic d'alguns llocs de la província de Girona com ara Caldes de Malavella i els Clots de Sant Julià (entre Canapost i Peratallada). L'arcosa és un gres a vegades immadur, ja que els seus grans de quars (SiO_2) i de feldespat (amb silicats de potassi, i calci i sodi en més o menys proporció) han estat arrossegats durant distàncies curtes i, per tant, molts dels cristalls encara no han estat arrodonits i conserven arestes.³ Aquesta qüestió va fer perdre temps per trobar la veritat sobre l'origen del substrat i, per descomptat, per saber si les imatges eren autèntiques o no. Encara que fos arriscat, per estar-ne segurs del tot es va decidir utilitzar els mètodes agressius que, tal com s'explica en el proper subapartat, van ser la solució als problemes.

² El substrat més sospitós a primera vista era el de la marededéu amb el Nen (figura 3 i 4).

³ Els quarsos de les arcoses immadures conserven alguna aresta per la curta distància que han estat arrossegats. Els cristalls de la calcita dels travertins són precipitats químics causats per la composició de l'aigua. Per tant, la raó que els cristalls conservin o no arestes és ben diferent en cadascun dels casos.

Una de les observacions no agressives i molt útils que es van realitzar va ser anar a veure en persona al MACB la marededéu de Miànigues. Al museu vam poder comparar els substrats de les tres imatges, i tenien semblances i diferències. La de Sant Romà de Miànigues mostra un travertí típic del Pla de l'Estany, argilós (més tou i més oxidat), amb la forma dels forats darrerament esmentats més aviat lenticulars (no arrodonits o arronyonats), i també presenta els cristalls blanquinosos detallats en el primer paràgraf, però en menor proporció.

4.1. El substrat artístic de les dues marededéus estudiades

Les proves que s'han realitzat al substrat artístic han estat les següents: proves amb àcids, difracció de raig X amb polsim de la base (practicada a la UdG),⁴ extracció de testimoni continu (ICAC)⁵ i microscòpia electrònica (UAB).⁵ La prova de l'àcid clorhídric (HCl) ja va indicar que el substrat havia de ser molt carbonatat i tou. La difracció va indicar què hi havia, però no la quantitat: quars (SiO_2), calcita (CaCO_3) i que no hi havia portlandita Ca(OH)_2 , mineral gairebé exclusiu del ciment portland. L'extracció –força delicada per les mides de les imatges– de testimoni continu va confirmar que la mostra era més tova del que es pensava en un principi, i va donar prou material⁵ per fer un estudi de microscòpia electrònica (ME). La ME del ciment i la matriu, així com la dels cristalls blanquinosos, va donar la composició dels minerals i el seu percentatge, més d'un 95% era calcita. Com que la ME també comporta informació amb imatge, es van poder veure que les característiques físiques dels cristalls (figura 5) eren les típiques de la calcita,⁶ que l'estratificació era subparalela a la llargada de les escultures i que hi podria haver fragments de pol·len fòssil. Aquesta informació, més la localitat d'origen de les marededéus, la semblança amb el substrat de la marededéu de Sant Romà de Miànigues (MACB) i la visita obligada als afloraments de travertí del Pla de l'Estany porten a una conclusió sense dubtes: les dues marededéus presentades en aquest informe són autèntiques i no són pas de motllo.

La roca que ha estat esculpida manualment per elaborar les dues marededéus en qüestió és la mateixa, el travertí. El travertí és freqüent a molts llocs de la comarca gironina del Pla de l'Estany. L'aspecte extern del tipus de travertí utilitzat en les

⁴ UdG: Universitat de Girona; ICAC: Institut Català d'Arqueologia Clàssica i UAB: Universitat Autònoma de Barcelona.

⁵ De la base de cada marededéu es va extreure una mostra cilíndrica de 5 mm d'altura × 5 mm de Ø.

⁶ Els cristalls en forma de romboedres i l'exfoliació són els que caracteritzen la calcita.

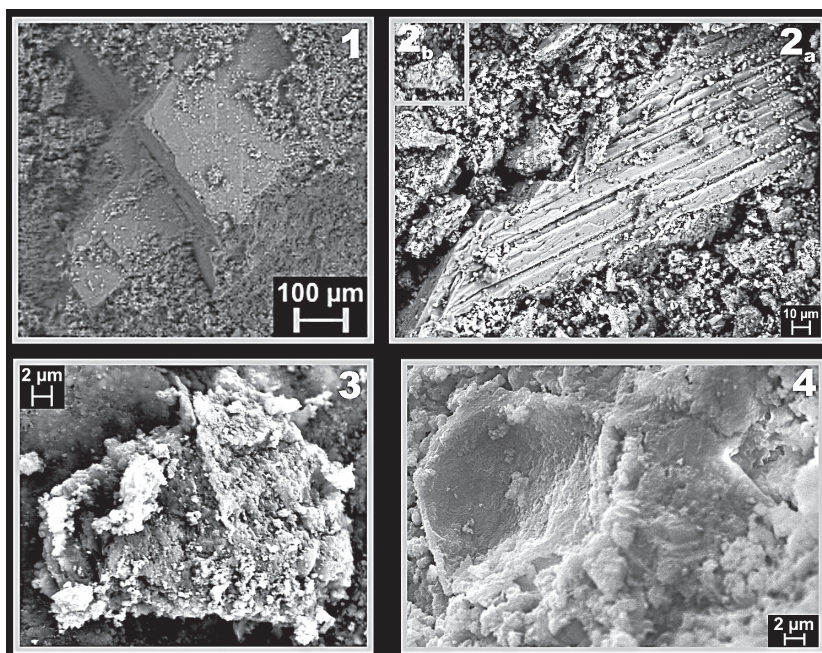

Figura 5: 1. Mostra un romboedre de calcita amb les exfoliacions (marededéu amb el Nen); 2a. Cristall a més augment on es veu l'exfoliació ben definida, i 2b. Cristall de calcita de la marededéu amb el Nen amb la forma similar al núm. 3; 3. Cristall de calcita amb la mateixa forma que el 2b (marededéu en actitud de resar), i 4. Mostra amb cristalls de calcita on es veuen seccions hexagonals que podrien ser fragments de pol·len fòssil (marededéu amb el Nen).

marededéus es correspon per exemple, amb els nivells que afloren a Les Estunes.⁷ Es poden observar travertins equivalents a la façana de l'església romànica de Santa Maria de Porqueres (figura 6: 6b).

Les dues marededéus tenen el mateix substrat. Pertanyen als mateixos nivells geològics, encara que tant la mida del gra com la dels forats són lleugerament diferents. En el de la marededéu de la comarca de la Selva, la mida del gra és més petita i la dels forats, més gran. Generalment, la forma dels forats és arrodonida o arnyonada, i s'hi deurién allotjar l'argila i restes de vegetals fàcilment alterables com ara les tiges (Mas et al., 1989).⁸

⁷ INSTITUT CARTOGRÀFIC DE CATALUNYA (ICC). SERVEI GEOLÒGIC DE CATALUNYA. *Mapa Geològic de Catalunya 1:25000, Banyoles 295-2-1 (76-23)*. Primera edició: desembre 1996.

⁸ MAS, J. PALLÍ, LL. I J. BACH (1989): *Geologia de la Plana del Baix Empordà*, "Institut d'Estudis del Baix Empordà", extret del volum núm. 8.

Figura 6: 6a. Fotografia dels travertins de la façana de l'ajuntament de Porqueres (amb evidències d'haver contingut més restes d'algues que els de la fotografia següent) i 6b. Part inferior d'un capitell de la façana de l'església romànica de Santa Maria de Porqueres, on es veu la porositat d'aquestes roques i la forma dels porus. El tipus 6b és força semblant al travertí de les escultures estudiades.

4.2. Comparació entre les dues marededús i la del MACB

L'única marededéu protogòtica d'aquestes característiques que s'ha trobat a la bibliografia i s'està segur que la seva documentació és completa i fiable és la marededéu de Sant Romà de Miànigues (Noguera, 1977).⁹ Es conserva al MACB amb el número de registre 79 i data d'ingrés al museu de l'any 1954. La seva procedència diu textualment "Can Guardiola de Miànigues" (Porqueres, Pla de l'Estany), i va ser comprada a l'antiquari Pere Planells de Girona.

El substrat d'aquesta marededéu és la pedra. La fitxa del museu diu que es tracta d'una roca de travertí; en canvi, en la publicació de Noguera (1977) s'afirma que la pedra emprada és un "gres". I segueix dient textualment: "Fàcil de treballar però que el pas del temps malmet amb facilitat". El diumenge 12 de maig del 2013, els autors d'aquest informe van visitar el MACB i van veure en directe la marededéu; a més a més, la van poder comparar amb les dues que es presenten en l'article. Sabent l'any d'ingrés al museu (1954) i sent conscients que llavors no hi havia els avenços tecnològics actuals, podem assegurar que era molt difícil dir si es tractava d'un travertí pur o si tenia un component detrític responsable dels cristalls blanquinosos no arrodonits (≤ 2 mm). Aquells que en principi fan pensar en quars però, un cop estudiats amb els mitjans adequats, resulten ser calcita (CaCO_3).

⁹ NOGUERA I MASSA, Antoni., *Les marededús romàniques de les terres gironines*, Artestudi edicions, Art Romànic, núm. 5, Barcelona, desembre, 1977.

Fa 26 cm (altura) × 11 cm (amplada) × 9 cm (fons). Mides molt petites que fan pensar que va ser creada per al culte particular, tal com va ser classificada per Antoni Noguera Massa l'any 1977.

5. CONCLUSIONS

Les dues marededéus presentades en aquest informe s'han de considerar elaborades per al culte particular. Dit això, cal pensar també en la possibilitat que la ubicació d'aquestes petites imatges fossin les petites fornícules presents a les cases pairals, en aquest cas de la comarca del Pla de l'Estany i de la Selva (Girona). L'època d'aquestes imatges s'ha de buscar entre els segles XIII i XIV, i són del mateix caire que la marededéu de Sant Romà de Miànigues que avui es pot contemplar al MACB. Les característiques que tenen en comú les tres marededéus són: la naturalesa del substrat artístic, l'època (protogòtiques), el fet que van ser creades per al culte particular, que els artistes que les van crear eren notables però populars i que presenten la part anterior sense treballar.

Per descomptat, la seva conservació depèn del material, però un altre factor que influeix en la degradació és el lloc on ha estat durant el pas dels segles. Per exemple, les que han estat emparedades sense humitats segles i segles tenen la possibilitat d'arribar a l'actualitat en condicions excepcionals, com és el cas de la marededéu en actitud de pregar.

Figura 7: quatre fotografies levogires a 90° de la marededéu de Sant Romà de Miànigues, segle XIV.

Figura 8:¹⁰ amb la intenció que el lector es faci càrrec de com de petites són aquestes escultures, aquesta fotografia manté les proporcions entre les tres marededéus. D'esquerra a dreta: la marededéu de Sant Romà de Miànigues (26 cm d'altura), la marededéu de Sant Dalmai (18,7 cm) i la marededéu amb el Nen (15,6 cm).

Resulta impensable que algú volgués fer diners amb un tipus de marededéu del qual fins ara només es coneixia un exemplar (el del MACB) i el copista s'hagués molestat a buscar el mateix substrat artístic. Pel sol fet d'ésser creades en travertí del Pla de l'Estany (Girona), els autors considerem que, en primer lloc, no són escultures fetes amb motllo i que, en segon lloc, no van ser creades fora d'època i es van llaurar en la transició del romànic al gòtic. Per acabar d'eliminar qualsevol dubte, l'estudi analític del substrat acaba deixant fora de lloc qualsevol sospita.

¹⁰ La fotografia de les dues fornícules (figura 2b) ha estat realitzada per Caterina Bolet. Pel que fa a les altres, exceptuant la figura 5, han estat creades per Joan Ubach Trullàs i retallades per la mateixa persona mitjançant el programa Corel Photo-Paint. La fotografia de la marededéu de Sant Romà de Miànigues ha estat retallada per la persona esmentada, però realitzada per Josep Tarrús Galter (conservador del MACB).

Estem segurs que hi ha d'haver altres petites obres d'aquest tipus, fetes per camperols aficionats que les feien per encàrrec. No tan sols a la província de Girona, sinó també a altres llocs de Catalunya. El que sí que deuria canviar és el material de base, atès que en cada zona hi ha uns materials petris, i uns són més aptes que d'altres per ser esculpits.

Molt probablement, la raó per la qual es coneixen tan poques imatges d'aquestes s'ha de buscar en l'aparença i la naturalesa del material de base. Són materials petris que enreden fins i tot el geòleg. Es necessiten eines bones, precises i amb unes mans delicades que no trenquin les petites obres d'art. A més, si no s'utilitzen mètodes agressius es poden arribar a conclusions errònies i, per exemple, llançar-les a la brossa pensant que són *guixots*.¹¹

AGRAÏMENTS

Hem d'agrair a molta gent l'ajuda donada per aconseguir el nostre fi. Anomenarem tota la gent que ens ha ajudat, per ordre en què ho van fer i d'acord amb el transcurs de l'estudi. I, en cas necessari, se cita la universitat o institució a la qual pertanyen.

Ingrid Igra (propietària de la marededéu de Sant Dalmau); Caterina Bolet (propietària de la marededéu amb Nen); Romanicat, MAC Girona; Sr. Josep Tarrús, del MACB (Museu Arqueològic Comarcal Banyoles); Maria Castellanos (Amics de Besalú); Antoni Noguera i Massa (odontòleg jubilat i autor de llibres d'imatgeria religiosa d'alta època); Dr. Carles Roqué Pau (UdG: Departament de Ciències Ambientals de la Universitat de Girona); Hernando Royo (geòleg) i Anna Gutiérrez (arqueòloga) de l'ICAC (Institut Català Arqueologia Clàssica) de Tarragona; Aureli Álvarez (exprofessor de la UAB en Geologia i Arqueologia), i Lluís Casas Duocastella, professor agregat de la Unitat de Cristal·lografia i Mineralogia de la UAB (Universitat Autònoma de Barcelona).

POSTDATA

El 13 de desembre de 2014 mitjançant mail, Miquel Àngel Pérez, fill del magistrat i col·leccionista Miquel Pérez Capella (Linares, 1930 - Girona 2014) va fer arribar la imatge de quatre escultures similars a les estudiades al primer signant d'aquest escrit. Les imatges presentades en el present article tenen característiques similars a

¹¹ Nom popular donat per alguns geòlegs a les *pedres artificials* amb intenció d'enganyar, fent-les passar per roques i/o obres d'art valuoses.

les quatre que acabàvem de veure per mail, i gràcies a aquestes hem de replantejar l'article i les seves conclusions. En un proper volum dels Annals es publicarà la segona i última part d'aquest estudi.

[Recepció de l'article: 21-1-2015]

[Acceptació de l'article: 29-6-2015]